

JOAQUIM MARIO MACHADO DE ASSIS

(1839 – 1908)

Mnohými literárními kritiky je považován za největšího brazilského spisovatele všech dob, jinými zase za autora nejméně brazilského, svou uměřeností a univerzalismem.

Narodil se 21. června 1839 v Rio de Janeiru v rodině malíře pokojů tmavé pleti a bělošky z ostrova São Miguel (Azorské ostrovy) – rodina se usadila na statku dony Barrosové, která se stala kmotrou a první ochránkyní budoucího spisovatele.

Často se uvažuje o vlivu jeho barvy pleti a skromného původu na jeho život a literaturu, stejně jako o vlivu epilepsie a zadržování se v řeči. Jisté je, že například problému rasismu se ve svých dílech téměř programově vyhýbal.

Témata jeho knih se točí kolem brazilské elity. On sám se stýkal s vybranými literáty své doby a za ženu si vzal Portugalsku rodem i výchovou – tím vším se určitým způsobem „poběloštoval“. Přispěl k tomu i obraz, který si pečlivě budoval: vážný, vlídný bílý pán se skřipcem na řetízku, plnovousem, uhlazenými pečlivě upravenými vlasy a perfektně padnoucím oblekem vzdělance.

V 16-ti letech se odstěhoval z domu a publikoval svou první báseň („Palma“) v revue *Marmota Fluminense*. V 19-ti letech publikuje první povídku („Tři ztracené poklady“) ve stejné revue a především vychází jeho literární úvaha „Minulost, přítomnost a budoucnost literatury“, v níž jsou již v zárodku obsaženy pohnutky jeho budoucí literární činnosti.

Stává se novinářem z povolání a vstupuje do světa literatury. Píše divadelní kritiky pro časopis *O Espelho*. Díky každodennímu psaní jako novinář brzy vznikne a vyzraje jeho velice individuální styl – projevuje se v něm vliv francouzské literatury (těkání, zjednodušená syntaxe, volba strhujících stylistických prostředků), využívá zvolání a otázek, kterými se obrací přímo na čtenáře a zároveň vtahuje na scénu samotného autora. Tím se vymezuje proti ztěžklé akademičnosti brazilské prózy a jejími řečnickými manýrami, spletitou syntaxí a hyperkorektním výběrem slov, který jen dokládá puristické úsilí periferie o maximální jazykovou správnost. Svým neutrálním výrazem a sdělností bude stát Machadův styl i v protikladu k próze pozdější, která bude hledat osobitý brazilský ráz ve směru regionálním a literárně denotativním.

V brazilském prostředí vybrušuje žánr literárního fejetonu, „*crônica*“ – ustálí v něm neambiciózní rejstřík, který na jedné straně dovoluje komentovat fakta každodenního života, na straně druhé dává průchod mravokárným, popřípadě škodolibým úvahám – v tomto stylu se mísí výpravná próza s ležerní prózou novinářskou

- Machadův sklon členit obsah do nezávislých krátkých kapitol, které přestože jsou číslované, si zachovávají jistou nezávislost, je spjat právě s fejetonistikou.

V roce 1864 vychází jeho první sbírka veršů *Chrysalidy*.

V této době je na vrcholu své kariéry – když se José de Alencar rozhodne uvést na veřejnost mladičkého básníka Castra Alvese, obrací se na Machada jako na předního brazilského kritika.

Své společenské postavení si upevňuje jako zakládající člen Arcádie Fluminense (1865) a v roce 1869 sňatkem se vzdělanou Portugalkou, Carolinou Augustou Xavier de Novaes, ve kterém Machado setrvává šťastně až do smrti.

V roce 1873 získává místo na Ministerstvu zemědělství a v 35 letech se stává vyrovnaným a zodpovědným úředníkem.

Literární kritika dělí obecně Machadovu tvorbu na dvě období: období přípravné, které končí rokem 1879 a období svrchovaně tvůrčí – tato období od sebe odděluje nemoc, z níž se zotavuje na samotě sdílené se svou ženou ve městě Nova Friburgo.

Machadův první velký román, *Posmrtné paměti Bráse Cubase*, vychází nejprve na pokračování v revue *Revista Brasileira*, jak bylo tehdy zvykem a knižně v roce 1881.

V roce 1882 publikuje své přepracované povídky v *Roztroušených listech* – sbírku uvádí jedna z jeho nejproslulejších povídek „Alienista/Lékař duší“.

1884 – další sbírka povídek, *Příběhy bez data*.

Deset let po Brási Cubasovi, 1891, vydává druhý velký román, *Quincas Borba*.

Dále stoupá na společenském žebříčku, což vyvrcholí v lednu 1897 předsednictvím v Brazílské literární akademii, založené rok předtím po vzoru akademie francouzské.

1899 – třetí a poslední velký román *Dom Casmurro / Don Morous* – řada literárních kritiků v něm spatřovala nejen vrchol Machadovy tvorby, ale i celé brazilské literatury.

Později vydává další sbírku básní, *Sebrané básně* (1901), tři významné prózy: *Ezau a Jákob* (1904), *Co zbylo ze starého domu* (1906) a *Airesův zápisník* (1908).

PRÓZA

Machado se věnoval poezii, žurnalistice, literární a divadelní kritice, dramatické tvorbě, próze i překladům. Jeho prozaická tvorba je ale v historickém literárním kontextu tou nejdůležitější.

- Ve svých povídkách a románech se zaměřuje na městskou společnost doby, v níž žije.

V obecné rovině tehdy brazilská literatura přecházela od romantismu, který se pokoušel vnějškově předvést národní skutečnost, k naturalismu, ve kterém se budou zračit venkovské i městské vazby na minulost. Machado se bude v určitém smyslu osaměle snažit zachytit brazilství, jehož nositeli jsou městské postavy z vybraných rodin – postihuje tichý a seberozkladný úsměšek, který je zároveň sebeobranou, do něhož se soustředí kultura bývalé kolonie.

Jeho postavy pocházejí z lepší společnosti z doby Druhého císařství. Jedná se tak o období, které o dvacet let předchází to, v němž je jejich příběh reálně vyprávěn. Čas postav strávený v Riu (tehdy označovaný jako „corte“, královský dvůr) se střídá s rozjímáním na venkově, *roça*. Popisovaní muži jsou většinou mladí, směřují k nějaké společenské kariéře (poslance či ministra), ale v dané době nemají co na práci a tak se věnují lásce. Rozprávějí s dalšími mladíky stejného typu, obcházejí kavárny

a divadla, vedou řeči o ženách, romanticky zamilovaných mladých dívkách, dcerách plukovníků a notářů, zámožných vdovách... Kolem se točí bratři, příživníci a elegáni, je vidět otroky a ovdovělé matky, staré strýčky a tetičky; jsou tu též plantážníci, kteří posílají svého jediného mužského potomka na studia a na zkušenou do Evropy (zde se vyjímá především Paříž).

Jeho smyslnost je velice duševní a ironická, oproti naturalistické smyslnosti patrné např. v *Bratranci Basíliovi* Eça de Queiros, kterého Machado vystavil ostré kritice.

Jeho přímé a decentní vyjadřování, zdánlivě jednoduché a prosté, za sebou skrývá temnotu stínů.

Zásadní je pro jeho díla dialektika muž-žena, a to ne jako romantický vztah, ale především jako klíčový vztah společenského soužití. Z této dialektiky vychází vítězně vždy žena – za to ovšem vděčí své téměř živočišné amorálnosti, z níž vycházejí všechny její činy, které jsou podbarvené jakousi archetypickou zneklidňující bezelstností. Poražený, nečinný a užírající se muž je naopak jediným společenským nositelem mravnosti, a to i přesto, že se může zdát cynický a nemravný – v hloubi svědomí je to právě on, kdo je citlivý k mravním otázkám. A nad tím se vždy vznáší představa smrti, neúprosná a výsměšná zároveň.

ROMÁNY

Machado napsal celkem 9 románů – z nich první 4 spadají do přípravného období „růstu“, další 3 do období zralosti a poslední 2 jsou ve znamení ústupu.

Fáze růstu (1872-1879):

Vzkříšení

Ruka v rukávě

Helena

Slečna Garciová

Období zralosti – vrchol Machadovy tvorby: (1880-1900)

Posmrtné paměti Bráse Cubase (1881)

smyšlená autobiografie melancholického a hypochondrického Cubase, který v životě prošel několika milostnými romány - je vyprávěná ze záhrobí.

Quincas Borba (1891)

popisuje stále se prohlubující šílenství titulního hrdiny, Rubia, který zdědil od bláznivého filosofa Borby, vynálezce teorie „humanitismu“ (aluze na darwinismus a pozitivismus) celé jeho jmění včetně psa stejného jména, Quincas Borba, který jej všude doprovází. Rubio propadá čím dál hlubšímu zoufalství kvůli neopětované lásce Sofie, ženy jeho přítele.

Don Morous (1899)

hledání ztraceného času, „přemílavý“ styl;

hlavním hrdinou je Bentinho-Don Morous, který byl kritikou nazván „brazilským Othellem“ – jednoho dne si uvědomí, že byl podveden jako manžel, přítel i otec. Díky svému trpnému přístupu k životu, odevzdanosti, bloudění uprostřed myšlenek, se postupně rozkládá a umírá za živa dřív než přijde smrt.

Všechny tři romány, které bývají nazývány trilogií, propojuje představa smrti.

Závěrečné období ústupu (od počátku nového století):

Ezau a Jákob (1904)

parnasistní román (Machadova tvorba bývá charakterizována jako stojící na pomezí romantismu a naturalismu);

vyprávění založené na zrcadlovém protikladu ztělesněném dvojčaty Pedrem a Paulem – věčné téma lidských dvojníků, jejichž životní dráhy se stýkají v klíčových životních momentech.

Airesův zápisník

vydaný krátce před Machadovou smrtí;

bezútěšné a zoufalé poselství nihilistického zestárlého Machada – fragmentární deníkovou formou stvrzuje svůj postoj tváří v tvář necitelné Přírodě-Pandoře, ve kterém nad nepřátelstvím převažuje netečnost.

POVÍDKA

José Veríssimo jej v roce 1916, v závěru svých *Dějin brazilské literatury* označil za mistra povídky v portugalském jazyce – dokázal vyprávět s lehkostí, půvabem, vytříbenou duchaplností, s velkou přirozeností, obrazotvorností a pronikavou psychologíí... „Beze stopy námahy, přirozeně, stylem, který ohromuje hovorovým laděním, přesností a elegancí.“

Během své literární dráhy napsal Machado téměř dvě stě povídek – sám výběr z nich zařadil do 7 sbírek, po jeho smrti pak vydavatelé ve sbírkách publikovali další

Riodejaneirské povídky (1869)

Půlnoční příběhy (1873)

Roztroušené listy (1877-1882)

Příběhy bez data (1884)

Rozličné příběhy (1896)

Sebrané stránky (1899)

Co zbylo ze starého domu (1906)

Jedná se o monology, dialogy, mravoučné bajky, vyprávění, fejetony.

Témata jsou městská a často se v nich rozebírá ženská psychologie a tragikomika života.

Těmi nejvýznamnějšími jsou: „Svatební píseň“, „Zrcadlo“, „Půlnoční mše“, „Lékař duší“, „Paže“, „Paní Benedita“, „Trio v a moll“, „Proslulý muž“, „Slovník“.

Machadovy vypravěčské postupy:

Nelíčí své postavy epicky, ale neustále se do nich vměšuje a svou dotěrnou a demystifikační přítomností člení vyprávění na tisíce řezů. Jakoby vyprávěl před zrcadlem; vede čtenáře až ke kořenům psaní – veřejně předvádí dynamiku své tvorby, kritizuje ji zevnitř, upozorňuje na různé cesty, kudy se může ubírat, prodlévá u podrobností, zachycuje anekdoty, maximy a přísloví...

Zároveň ale nepodléhá žádnému „receptu na psaní“ a každá povídka je jiná.

Sám Machado charakterizuje svou tvorbu slovy:

„...nejlepší je popustit peru uzdu a nechat je, ať si samo najde vchod. Někde přece musí být. Vše závisí na okolnostech, toto pravidlo ostatně platí pro styl stejně jako pro život; slovo dá slovo, myšlenka myšlenku, a tak se rodí kniha, vlada i revoluce; jsou dokonce tací, kteří mají za to, že tak příroda stvořila své druhy...“.

BÁSNICKÉ DÍLO

První část Machadovy básnické tvorby jej řadí ještě k romantickým básníkům, zatímco částí druhou, pozdější, se řadí mezi básníky parnasistní. Tato změna se projevuje především v rovině formy.

Všechny Machadovy poetické texty stylisticky spojuje jeden prvek a sice obliba hiátu (přeryv ve výslovnosti dvou sousedních a slabikotvorných samohlásek – v češtině např. „kakao“, „u auta“)

- Hiát větu rozbíjí a zpomaluje, dává mu meditativní a záměrný ráz, kterému je cizí veškerá improvizace – Machado básník tak pracuje stejným způsobem jako Machado prozaik.

Podívejme se na krátkou ukázkou z básně „Tvor“, která je doplňkem k Brázi Cubasovi:

Sei de uma criatura antiga e formidável,

Que a si mesma devora os membros e as entranhas,

Com a sofregidão da fome insaciável.

Habita juntamente os vales e as montanhas;

E no mar, que se rasga, à maneira de abismo,

Espreguiça-se toda em convulsões estranhas.

*Traz impresso na fronte o obscuro despotismo;
Cada olhar que despede, acerbo e mavioso,
Parece uma expansão de amor e de egoísmo.*

MACHADO A KRITIKA

Kritika Machadova díla se vyvíjí spolu s dějinami brazilské literární kritiky.

Sílvia Romero, který patřil k sociologizujícím pozitivistům mu vytýká odcizenost od skutečných historických problémů Brazílie a obviňuje jej z toho, že se věnuje pouze problémům psychologickým.

José Veríssimo, zastánce autonomie literární skutečnosti (literární dílo má hodnotu samo v sobě) a noetické hodnoty literatury (lze z ní čerpat poznání), jej zcela rehabilituje a uznává jeho výjimečnost.

August Meyer vydává v roce 1935 první studie o Machadovi a objevuje v něm autora díla temného a skrytého obsahu.

Lúcia Miguel-Pereira dokázala podat úplný rozměr jeho díla, lokální a univerzální; ukázala jej jako autora, kterého zajímá napětí mezi společenskou hierarchií a právy jednotlivce. Zároveň nelze ztráct ze zřetele, že se jedná o romanopisce období Druhého císařství.

Pozdější kritické zhodnocení pramenů a vlivů pak ukazuje, že se inspiroval mnohem více zahraniční literaturou (Shakespeare, Swift, Dickens, Montaigne, Pascal, Flaubert, Victor Hugo, Stendhal, Almeida Garrett), než domácími vlivy (např. Alencar nebo Gonçalves Dias).

V dnešní době je oceňována především hravá kompozice Machadových textů, z níž je patrné, že psal především pro čirou radost z psaní.

Po jazykové stránce se nedal strhnout snahami romantiků o zavedení „brazilského jazyka“ a vyjadřoval se průzračnou čistou prózou, která nachází svou evropskou obdobu ve francouzské literární tendenci *clarté*.